

Den Uyl en de breuk met de verzuiling

In gesprek met Bas de Gaay Fortman

door Allan Varkevisser

Oud PPR-voorman, Bas de Gaay Fortman, was destijds vanaf het eerste uur betrokken bij de progressieve samenwerking en de vorming van het kabinet-Den Uyl. Hoewel hij zelf medeverantwoordelijk was voor het kabinet, bleef hij een relatieve buitenstaander, zoals hij zelf ook aangeeft in het hierna volgende gesprek. Hoe kijkt hij terug op de meest progressieve regeringscoalitie van de Twintigste Eeuw?

Over de samenhang tussen progressieve samenwerking en de ontzuiling, de opkomst van de Stille Generatie en het cement van D66.

“Het kabinet Den Uyl komt voort uit de progressieve samenwerking en die vond eigenlijk al zijn aanzet in de befaamde nacht van Schmelzer. Met het indienen van de motie-Schmelzer werd in 1966 de samenwerking tussen KVP, ARP en CHU en PvdA op een buitengewoon polariserende manier om zeep geholpen. Reeds toen leefde in Nederland het idee dat de verzuiling grote politieke onduidelijkheid had opgeleverd. De nacht van Schmelzer had een versnellend effect op het proces van het zoeken naar politieke duidelijkheid, een proces dat natuurlijk mede was gericht op het beëindigen van de overheersende positie van de confessionele partijen.

Na de nacht van Schmelzer raakte de PvdA geïsoleerd en had bondgenoten nodig. In maart '68 ontstaat de PPR en was de definitieve splitsing tussen de conservatieve en de radicale katholieken binnen de KVP een feit. De toenmalige voorlieden van de PPR, waaronder Jaques Aarden en Pieter Boogaers, zochten onmiddellijk samenwerking met de PvdA. D66 kwam hierdoor onder druk te staan om ook mee te doen aan progressieve samenwerking. In eerste instantie hield de partij de boot af, want zij had als ambitie immers de ontploffing van het hele partijstelsel. Maar uiteindelijk deed D66 ook mee onder de belofte dat het tot nieuwe partijvorming zou leiden, namelijk de zogeheten Progressieve Volkspartij (PVP).

De kabinetsformatie in de zomer van '71 verliep vrij gemakkelijk; de progressieve partijen kwamen weer in de oppositie terecht. In de Kamer gingen we toen al vrij vaak over tot het spreken namens elkaar. Voor mij was dat essentieel want ik zat er in de praktijk alleen. Mijn mede-fractiegenoot, Aarden, was ziek geworden. D66 hield toen nog wel vast aan een eigen zelfstandige opstelling en sprak over het algemeen voor zichzelf.

In juli 1972 viel het kabinet-Biesheuvel en intussen was de pro-

gressieve samenwerking ook op landelijk niveau geïnstitutionaliseerd, met lijstverbindingen en al. PvdA, D66 en PPR hadden ieder een eigen program, maar hadden zich tevens gebonden aan een gezamenlijk regeerakkoord, namelijk *Keerpunt '72*. Het afsluiten van een regeerakkoord voorafgaand aan de verkiezingen zou de kiezers duidelijkheid moeten geven waar zij voor of tegen zouden stemmen.

De betrekkingen tussen de drie progressieve partijen werden steeds hechter. Dat gold vooral voor D66 en de PvdA. De PPR was begonnen met twee zetels en mijn probleem was van begin af aan de profilering van de PPR. Deze werd door de kiezer gezien als bijwagen van de PvdA. Ik ben mede daarom zelf niet in het tweede schaduwkabinet gaan zitten. De PPR-deelname bleef toen beperkt tot een staatssecretaris, Michel van Hulten. Eind november 1972 waren er opnieuw verkiezingen en het progressieve blok ging van 52 naar 56. Maar de verschuivingen binnen de club waren veel belangrijker dan de bescheiden winst van 4 zetels: de PvdA ging van 39 naar 43, D66 zakte terug van 11 naar 6, en de PPR ging van 2 naar 7. De Tweede Kamer is nu eenmaal een vrij harde getalsgerichte instelling, dus van PvdA/D66/PPR werd het nu PvdA/PPR/D66. D66 was in de ogen van de kiezer in de rol van 'bijwagen van de PvdA' terecht gekomen. Den Uyl en Van Mierlo werden gezien als twee handen op één buik. De PPR had zich veel zelfstandiger geprofileerd.

In hoeverre herkenden de leden van de progressieve samenwerking elkaar als generatiegenoten die zich afzetten tegen de verzuiling en daarmee eigenlijk de zwevende kiezers van de jaren '70 werden?

We hebben het over leden van de *Stille Generatie*, de generatie geboren tussen 1930 en 1945. Van Mierlo kun je daar ook toe rekenen. De oprichting van D66 gebeurde door volstrekt ontzuilde liberalen. Zeg maar, sociaal liberalen. Het ging om mensen die niet zoveel banden hadden met de kerk, maar zeker ook niet met de PvdA als zuil. Wij zagen de PvdA toentertijd ook als slachtoffer van de verzuiling. De VVD had zich vanzelf ontwikkeld als rest-zuil.

We waren inderdaad allemaal bezig ons los te maken van de verzuiling. Ik ben zelf van gereformeerde huize. In die tijd werd iedere jong volwassene nog lid van een politieke partij en voor mij was dat vanzelfsprekend de Anti-Revolutionaire Partij. Maar ik was eigenlijk helemaal niet partijpolitiek geïnteresseerd. Toen ik

merkte dat mijn partij na de verkiezingen iets heel anders ging doen dan ik vooraf meende te mogen verwachten, ben ik door een 'spijstimmers-actie' bij de politiek betrokken geraakt. En toen de AR koos voor de samenwerking met de KVP en de CHU heb ik mij vanuit Zambia - wij woonden daar tussen '67 en '71 - aangemeld als lid van de PPR. Daar had men naast alle katholieken ook een protestant nodig en zo ben ik feitelijk in de actieve politiek terecht gekomen.

De progressieve groepen waren aanvankelijk dus nog behoorlijk gescheiden. De groep waar ik uit voortkom, wier ouders nog in de verzuilde politiek actief waren, was anders dan de ontkerkelijste groep die de aanzet gaf tot de oprichting van D66. Maar waar we elkaar in vonden was dat we volstrekt ontzuild werkten en dachten. Onze drijfveer was zuiver ideel, gericht op verandering van de fundamente van de Nederlandse politiek

en het beëindigen van de verzuiling. D66 wilde dat realiseren via hervormingen van het staatsrecht en de invoering van directe democratie. In mijn beweging, komende vanuit de confessionele politiek, lag de nadruk meer op de inhoudelijke politieke vernieuwing. D66 en de PPR waren geen traditionele beginselpartijen, maar issue-partijen. Voor D66 waren de issues vooral staatsrechtelijke hervormingen en het milieu. Voor de PPR waren het atoompacifisme, milieu en economische democratisering.

Hoe was de sfeer onderling, konden jullie goed met elkaar overweg?

Er was een vanzelfsprekende kameraadschap omdat je samen één blok vormde. Maar tussen Den Uyl en Van Mierlo was er vriendschap, meer dan kameraadschap. Den Uyl en Van Mierlo hadden inhoudelijk bijna geen problemen met elkaar. Ik stond daarbuiten. Ik was officieel mede-formateur van het schaduwkabinet, maar daar kwam in de praktijk niet of nauwelijks iets van terecht. Den Uyl had ook een sterke persoonlijke band met mijn vader en vond mij maar een vreemde vogel. Het kwam hem en Van Mierlo ook niet zo goed uit dat wij de PPR gingen profileren. Ze vonden het wel best om ons mee te nemen voor die twee of drie kamerzetels, maar ze wilden liever geen sterke PPR want dat zou alleen maar een lastpak kunnen worden binnen het progressieve blok. De PPR was uiteindelijk het meest radicale clubje en Den Uyl had al genoeg te stellen met de radicalen binnen zijn eigen partij. De zogenaamde *Nieuw Linkers*, zoals Van der Louw en Kombrink, wisten dat wat zij binnen de PvdA intern voorstelden en als onhaalbaar werd bestempeld, bij de PPR al gauw als partijstandpunt werd aanvaard. Er bestond teveel spanning tussen de PPR aan de ene

Foto: ANP Foto

en de PvdA en D66 aan de andere kant om echt dikke vrienden te worden. Maar toen het kabinet er eenmaal was, ontstond er uitgesproken kameraadschap en werd ook de verhouding tussen mij en Den Uyl beter.

Waar gingen de discussies over? Bestond er een gemeenschappelijke opvatting over de inhoud van progressieve politiek?

Waarin men elkaar vond was het verdelingsvraagstuk. Een oprechte betrokkenheid bij en gerichtheid op het inkomen van de mensen aan de onderkant. En de aandacht voor de collectieve sector. Galbraith had toen net zijn boek 'The affluent society' gepubliceerd, waarin hij zijn 'theory of social balance' schetste. Volgens Galbraith raakt het evenwicht tussen de collectieve en de particuliere sector steeds zoek: in onze markteconomie worden binnen de particuliere sector steeds meer auto's gepro-

duceerd en verkocht, maar door de overheid worden niet tegelijkertijd meer wegen aangelegd. Verstoppingen op de wegen en eindeloze files zijn het gevolg. In de particuliere sector doen zich allerlei ontwikkelingen voor die investeringen in de collectieve sector noodzakelijk maken, dat was Galbraith's boodschap. Op het terrein van de publieke investeringen was het progressieve blok dus behoorlijk ambitieus.

Een ander hoofdpunt was de stijl: de bewindslieden waren veel toegankelijker en braken met het regentengedrag van weleer. Toen Max van der Stoep minister van Buitenlandse Zaken werd, veranderde er veel in de cultuur van dat departement. Opeens konden actiegroepen daar terecht. En we hadden toen enorm veel actiegroepen op het terrein van de buitenlandse politiek. Ook op dit terrein vond men elkaar: erkenning van de DDR en dat soort zaken.

Op die basis is het meest progressieve kabinet tot stand gekomen dat Nederland ooit heeft gekend, het kabinet-Den Uyl. Ik was me daar toen reeds sterk van bewust. Zoals je af en toe bij het neerzetten van een prestatie het gevoel hebt dat die er nog lang zal blijven staan als unieke gebeurtenis. Maar mijn achterban en de linkse groep binnen de PvdA - die intussen rechts is geworden - dachten dat het nog een heel stuk radicaler kon. Na het kabinet-Den Uyl is het ontzettend sukkelen geworden voor de progressieve politiek, zowel inhoudelijk als wat betreft de positie in het partijbestel.

D66 had het moeilijk tijdens het kabinet-Den Uyl en verloor veel electorale steun. Heeft u daar een verklaring voor?

Het ging in de eerste plaats om de deelname aan het schaduwkabinet voor de verkiezingen. Van Mierlo heeft na de vorming van het kabinet-Den Uyl het politiek leiderschap van D66 overgedragen aan Terlouw. Bij de Statenverkiezingen van '74 maakte zijn partij een enorme smak. Op basis van die uitslag zou D66 niet eens meer terugkeren in de Tweede Kamer. De enige reden dat D66 toen niet werd opgeheven was, dat er tijdens het congres niet geen tweederde meerderheid bestond voor de opheffing en die was statutair verplicht.

Voor Den Uyl vormde de opvolging van Van Mierlo een probleem want Terlouw begreep heel goed op basis van de verkiezingen van '74 dat D66 helemaal los zou moeten komen van de PvdA om weer terug te keren als machtsfactor in de politiek. Bij de verkiezingen van '77 kwam er dus een regeerakkoord tussen PvdA en PPR. D66 bleef daar buiten en presenteerde zich als 'redelijk alternatief' tegenover dat 'onredelijke' regeerakkoord van PvdA en PPR. Daarmee werd electoraal succes behaald.

Ziet u overeenkomsten tussen de vorming van het kabinet-Den Uyl en de wordingsgeschiedenis van Paars, met name in de zin van het 'afrekenen' met het CDA?

Het afzetten tegen het CDA was een specifiek D66-punt in de verkiezingen van '94. De VVD en de PvdA zijn niet met Paars de verkiezingen in gegaan. Daar heeft D66 z'n 24 zetels ook aan te danken. D66 heeft nooit zo'n uitgelezen profilering gehad als toen, omdat daar een hele geschiedenis achter zat. Reeds ten tijde van het opstellen van het *Keerpunt '72* waren we al bezig met de vraag hoe je de confessionelen een keer uit het centrum van de macht zou kunnen krijgen. Zij domineerden voortdurend de politiek. In de jaren zestig, bij de overgang van het kabinet-Marijnen naar Cals, is er een tussentijdse wisseling geweest door de confessionelen van de VVD naar de PvdA zonder dat de kiezer eraan te pas kwam. Dus vanaf die tijd bestaat er reeds een grote afkeer van de wijze waarop de verzuiling het de kiezer onmogelijk maakte veel politieke invloed uit te oefenen. En de confessionelen speelden daarbij de hoofdrol.

In '94 kon D66 met een anti-CDA opstelling de verkiezingen in, zonder dat deze als onredelijk zou worden ervaren (de kabinetsformatie van 1989 was hieraan immers vooraf gegaan). Zij wierp zich op als de makelaar tussen de VVD en de PvdA. Dat was een uitkomst omdat CDA en VVD niet langer boven de 75 zetels uit zouden komen, dus leek het alsof het weer CDA met PvdA zou moeten worden. Maar ook die combinatie was door de enorme toename van het aantal zwevende kiezers twijfelachtig geworden. D66 heeft hierdoor als breekijzer kunnen fungeren. En als je 24 zetels uit de markt pikt - uit de serieuze markt dus los van de getuigenpolitiek - dan is het niet alleen zo dat je inhoudelijk je bijdrage kunt leveren, maar heb je jezelf ook electoraal noodzakelijk gemaakt. Dat is D66 gelukt in '94.

D66 heeft het nu weer moeilijk tijdens deelname aan een kabinet. Hoe komt dat?

Toen D66 in 1966 werd opgericht, vroeg Biesheuvel zich openlijk af: "Wat is het cement dat die groep bijeen houdt?". De democraten kregen in één klap 7 zetels. Hoe was dat mogelijk? Want in Nederland kon het cement tot dan toe maar op één grondstof gebaseerd zijn en dat was de cohesie van de zuilen. Het cement dat de SGP, de EVP en de GPV nog steeds bijeenhoudt. Intussen is dat

cement van de verzuiling enorm aangetast geraakt en dus moet er iets anders zijn dat partijen en maatschappelijke groepen bijeenhoudt. Het samenbindende element moet nu gevonden worden in inhoudelijke profilering en daarin is D66 nooit goed geweest. Uitzonderd de eerste keer in 1966. Toen vonden de kiezers in Nederland dat het eens afgelopen moest zijn met de hegemonie van de confessionelen in de politiek. Er heerste een sterk anti-confessioneel sentiment. De kiezers hadden nooit nagedacht over de vraag of de staatsrechtelijke hervormingen van D66, de gekozen minister president en het districtenstelsel, hen konden afhelpen van die hegemonie, maar zo hadden ze in elk geval iets. Daarna, kun je zeggen, is D66 nooit op de toer gegaan van de inhoudelijke profilering. De partij boekte een goede uitslag in 1977 met 'het redelijk alternatief' (8 zetels). Via de oppositie profileerde de partij zich nog sterker en scoorde in '81 écht goed met 17 zetels. Eigenlijk vind ik de uitslag van '77 een groter wonder dan die van '81 omdat D66 in 1974 na de statenverkiezingen feitelijk op nul zetels kwam te staan en op sterven na dood leek. In 1981 werd het 'redelijk alternatief' niet waargemaakt: er kwam weer geen inhoudelijke profilering.

D66 is teveel afhankelijk van de zwevende kiezers, te weinig geworteld en uiteindelijk ook niet groot genoeg om de opstelling van bijvoorbeeld de PvdA te kiezen, die kan zeggen: 'Wij zijn het kabinet'. D66 kan niet beweren dat zij Paars II kan maken. Daar hoort het gezicht van Kok bij. De kiezer verwacht nu wat meer van D66 dan alleen de makelaarsrol van Paars.

Speelt het feit dat D66 een niet-ideologische partij is haar parten?

Groen Links is ook geen ideologische partij maar rust wel op een sterk sociaal en ecologisch sentiment. Het gaat niet zozeer om ideologieën in de politiek van vandaag, maar om sentimenten. Ook de VVD krijgt z'n kiezers op basis van een bepaald sentiment, namelijk hard werken en vooral goed voor jezelf zorgen.

Het ecologisch sentiment is voor D66 moeilijk bereikbaar in de verkiezingsstrijd omdat het verbonden is aan een kabinet dat geen geweldig indrukwekkende milieupolitiek heeft gevoerd. Bovendien had D66 daar dan zelf een minister voor moeten leveren. Een ander verschil met '94 is dat de confessionelen inmiddels zielig zijn geworden. In '94 moest er een reus omver worden geworpen. Nu vindt iedereen het CDA sneu en zijn ze niet meer de 'upperdog'. Dat werkt dus ook niet meer.

VVD en PvdA hebben D66 misschien wel nodig, maar in Paars II bedreigt D66 het gevaar dat het bij verlies getalsmatig onvoldoende inbreng in het kabinet zal hebben om echt mee te kunnen doen, om echt invloed te hebben op het beleid.

Het probleem van D66 zit 'm dus helemaal niet in de lijsttrekker, Els Borst, maar in de profilering. Van Mierlo heeft per slot van rekening in '72 ook de verkiezingen verloren. En hij was toen dezelfde aantrekkelijke, goed formulerende en aardige Van Mierlo als destijds in 1966. ♦